

แนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา

อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน

Guidelines for Developing and Promoting Temple Affairs Managers in Buddhism Affairs, Phu Phiang District, Nan Province

สว่างจิต ขันดี, Sawangjit Khantee¹

พระชยานันท์มณี, Phrachayanantamunee²

ชำนาญ เกิดช่อ, Chamnarn Kerdchor³

E-mail : sawangjit897@gmail.com

Received: April 04, 2022 Revised: May 03, 2022

Accepted: May 06, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย “แนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนาอำเภอภูเพียงจังหวัดน่าน” มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาองค์ความรู้และบทบาทของไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษาสภาพและปัญหาในการปฏิบัติหน้าที่ของไวยาวัจกรในอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน และ 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน ซึ่งในบทความนี้เน้นนำเสนอวัตถุประสงค์การวิจัยข้อที่ 3 โดยมีระเบียบวิธีการวิจัยคือวิจัยเชิงคุณภาพภาคสนาม ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกและการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 18 รูป/คน ประกอบด้วย เจ้าอาวาสไวยาวัจกรและผู้นำชุมชน ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบในการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรอำเภอภูเพียงจังหวัดน่าน ควรอยู่ภายใต้ MAP Model ซึ่งคุณลักษณะของไวยาวัจกรควรประกอบด้วยข้อสัถย์

¹ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย/Buddhist Study, Nakhon Nan Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

² ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์นครน่าน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย/ Nakhon Nan Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

³ อาจารย์หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย/ Nakhon Nan Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

อ่อนน้อม รอบรู้ มีวิสัยทัศน์ จิตอาสา เก่งประสานงาน มีส่วนร่วม และสร้างเครือข่าย โดยความซื่อสัตย์มีสำคัญที่สุด ที่ไวยาวัจกรต้องใช้ในการจัดทำบัญชี ดูแลทรัพย์สินและผลประโยชน์ของวัด ส่วนวิธีการพัฒนาและส่งเสริมนั้น ควรเป็นรูปแบบการอบรม (training) อบรมเชิงปฏิบัติการ (learning by doing) และถ่ายทอดองค์ความรู้ (coaching) ซึ่งหลักธรรมที่นำมาใช้ในการพัฒนาคือไตรสิกขา จะทำให้ได้ไวยาวัจกรต้นแบบที่มีความตระหนักรู้ในกิจการพุทธศาสนา 8 ด้าน คือ การปกครองคณะสงฆ์ การศึกษาสงฆ์ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา การปฏิบัติธรรม การอุปถัมภ์คุ้มครองพระพุทธศาสนา การศาสนสถาน การศาสนสมบัติ และการส่งเสริมพระพุทธศาสนา รวมถึงมีความเป็นนักบริหารและนักประชาสัมพันธ์ อันจะสืบสานงานของกิจการพุทธศาสนาและพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนต่อไป

คำสำคัญ: (การพัฒนา), (การส่งเสริม), (กิจการพุทธศาสนา), (ไวยาวัจกร)

Abstract

This research article is a part of Guidelines for Developing and Promoting Temple Affairs Managers in Buddhism Affairs, Phu Phiang District, Nan Province's research. The purpose of this study were 1) to study knowledge and rule of temple affairs managers in Buddhism Affairs 2) to know the current situation and problem on duty of temple affairs managers in Phu Phiang District, Nan Province and 3) to present a guideline for developing and promoting temple affairs managers in Buddhism Affairs Phu Phiang District, Nan Province. This article focused on the third purpose of this study. A qualitative approach and Grounded theory was used in this study. A research context was at Phu Phiang District, Nan Province which in the Northern Thailand. The participants were 18; consist of abbot, temple affairs managers and community leader. Data were collected through in-depth interview and participatory observation. The result demonstrated that MAP's model should be a model for this context, which contributes consist of sincere, polite, expert, vision, volunteer, coordination, participation and network. Sincere is the most important, which temple affairs managers use for accounting's work, manage temple's asset and benefit. Methods for developing and promoting could be training, learning by doing and coaching. The Threefold should adapted to develop them then finally we will have a photo-type of temple affairs managers. Theirs will aware in Buddhism Affairs 8 parts; Sangha Administration, Buddhist Monastic Education, Propagation of Buddhism, Meditation practice, Protect Buddhism, Religious places, Religious property and Buddhism promotion. Skill of management and publication will conserve on Buddhism Affairs and Buddhism to sustainable.

Keywords: (development), (promotion), (Buddhism Affairs), (emple affairs managers)

1. บทนำ

ประเทศไทยเป็นประเทศที่สถาบันพระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญกับทุกศาสนา และให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาแก่คนไทย⁴ สำนักงานสถิติแห่งชาติ ได้เปิดเผยผลการสำรวจสภาวะทางสังคม วัฒนธรรม และสุขภาพจิต ปี พ.ศ. 2561 จากครัวเรือนตัวอย่าง 27,960 ครัวเรือน พบว่าประชากรของประเทศไทยร้อยละ 93.5 เป็นผู้ที่นับถือศาสนาพุทธรองลงมานับถือศาสนาอิสลาม (ร้อยละ 5.4) และศาสนาคริสต์ (ร้อยละ 1.1) ที่เหลือเป็นผู้ที่นับถือศาสนาอื่นๆ รวมทั้งผู้ที่ไม่มีความเชื่อ⁵

การที่ประเทศไทยมีจำนวนผู้นับถือพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ศาสนสถานหรือวัด จึงปรากฏให้เห็นทั่วทุกภูมิภาคของไทย จำนวนวัดทั่วประเทศไทยมีจำนวนถึง 42,881 วัด⁶ โดยจำนวนวัดราษฎร์มีมากกว่าจำนวนวัดพระอารามหลวง การปกครองคณะสงฆ์จะอยู่ภายใต้อำนาจหน้าที่ของของมหาเถรสมาคม⁷ และมีกรรมการศาสนาและสำนักงานพระพุทธศาสนาที่ถือกำเนิดเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2545 เนื่องจากมีการแบ่งส่วนราชการกรมการศาสนา สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ออกเป็น 2 หน่วยงาน คือ กรมการศาสนา สังกัดกระทรวงวัฒนธรรม และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เป็นหน่วยงานที่ขึ้นตรงต่อนายกรัฐมนตรี⁸ กรมการศาสนา มีภารกิจเกี่ยวกับการดำเนินงานของรัฐด้านศาสนา โดยการทำนุบำรุง ส่งเสริมและให้การอุปถัมภ์คุ้มครองกิจการด้านพระพุทธศาสนาและศาสนาอื่นๆ ที่ทางราชการรับรอง และมียุทธศาสตร์ที่น่าสนใจคือพัฒนากลไกและยกระดับการบริหารจัดการงานด้านศาสนา⁹ ส่วนสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติมีพันธกิจข้อแรกคือ เสริมสร้างให้สถาบันและกิจการทางพระพุทธศาสนามีความมั่นคงยั่งยืน ปัจจุบันมหาเถรสมาคม

⁴ ราชกิจจานุเบกษา, รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://cdc.parliament.go.th/draftconstitution2/ewt_dl_link.php?nid=1038&filename=indexn [14 ตุลาคม 2564].

⁵ สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม, สถิติผู้นับถือศาสนา, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.nso.go.th/sites/2014/Pages/News/2561/N21-09-61-1.aspx> [14 ตุลาคม 2564].

⁶ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ระบบทะเบียนวัด, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://binfo.onab.go.th/Temple/Dashboard.aspx> [13 ตุลาคม 2564].

⁷ มหาเถรสมาคม, อำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคม, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://mahathera.onab.go.th/index.php?url=content1&id=1> [14 ตุลาคม 2564].

⁸ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ประวัติสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://onab.go.th/th/content/page/index/id/1> [14 ตุลาคม 2564].

⁹ กรมการศาสนา, ปรัชญาวิสัยทัศน์พันธกิจยุทธศาสตร์, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.dra.go.th/page/organization-vision> [14 ตุลาคม 2564].

ร่วมกับภาคีเครือข่ายมีโครงการเร่งด่วนด้านสาธารณูปการ คือ การขับเคลื่อนงานหน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล (อ.ป.ต.) ตาม “ระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการตั้งหน่วยอบรมประจำตำบล พ.ศ. 2518”¹⁰ ซึ่งระเบียบดังกล่าวได้มีการยกเลิกและมีระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งหน่วยอบรมประจำตำบล พ.ศ. 2546¹¹ มาใช้บังคับ หน่วยอบรมประชาชนประจำตำบลจะมีหัวข้อการอบรมแปดประการ คือ ศีลธรรมและวัฒนธรรม สุขภาพอนามัย สัมมาชีพ สันติสุข ศึกษา สงเคราะห์ สาธารณะสงเคราะห์ กตัญญูกตเวทีตาธรรมและสามัคคีธรรม ทั้งนี้มีการดำเนินงานภายใต้โครงการวัด ประชา รัฐ สร้างสุข อันเป็นหนึ่งใน 14 โครงการของแผนปฏิบัติการพระพุทธศาสนาของมหาเถรสมาคม¹²

วัดซึ่งมีฐานะเป็นนิติบุคคลตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ จะมีการปกครองโดยเจ้าอาวาสที่มีอำนาจหน้าที่ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ แต่การบริหารจัดการวัดต้องอาศัยความรู้ความสามารถของเจ้าอาวาส รวมถึงความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่อาศัยอยู่รอบวัด นอกจากนั้นเจ้าอาวาสยังมีอำนาจหน้าที่ในการแต่งตั้งไวยาวัจกรเพื่อช่วยเหลืองานของเจ้าอาวาส ซึ่งมีงานอันเป็นภารกิจหลักของคณะสงฆ์ทั้งหกด้านประกอบด้วยการปกครอง ศาสนศึกษา ศึกษาสงเคราะห์ เผยแผ่สาธารณูปการ และสาธารณสงเคราะห์

การที่เจ้าอาวาสมีภารกิจมากทั้งภารกิจบริหารกิจการภายในวัดและภารกิจสนองงานของมหาเถรสมาคม ด้วยภารกิจบางอย่างเจ้าอาวาสไม่สามารถดำเนินการด้วยตนเองต้องมอบอำนาจให้พระวาสนที่เรียกว่า ไวยาวัจกรในฐานะตัวแทน ดังนั้น ไวยาวัจกรจึงมีความสำคัญต่อกิจการพุทธศาสนาซึ่งตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาตรา 45 ให้ถือว่าไวยาวัจกรเป็นเจ้าพนักงานตามความในประมวลกฎหมายอาญา¹³ และกฎหมายมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 18 (พ.ศ. 2536) ข้อ 4 ได้ให้ความหมายไวยาวัจกรไว้ว่า ได้แก่ คฤหัสถ์ที่เจ้าอาวาสแต่งตั้งให้ทำหน้าที่เบิกจ่ายนิตยภัตและดูแลจัดการทรัพย์สินของวัด¹⁴ สรุปแล้วไวยาวัจกร มีบทบาทหน้าที่หลัก คือ เป็นผู้ทำกิจธุระแทนสงฆ์ตาม

¹⁰ วัดตระพังทอง, ระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการตั้งหน่วยอบรมประจำตำบล พ.ศ. 2518, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.traphangthong.org/index.php?lay=show&ac=article&id=539122403> [14 ตุลาคม 2564].

¹¹ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, คู่มือพระสังฆาธิการ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554), หน้า 306-311.

¹² พระสุธีรัตนบัณฑิต, คู่มือและแนวปฏิบัติโครงการวัดประชารัฐสร้างสุข, (นนทบุรี : นิตยธรรมการพิมพ์, 2563), หน้า 3.

¹³ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, คู่มือพระสังฆาธิการ, หน้า 24.

¹⁴ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, คู่มือพระสังฆาธิการ, หน้า 202.

บทบัญญัติพระวินัยและกฎหมาย เช่น เปิกจ่ายนิตยภัต จัดการทรัพย์สินของวัดตามที่เจ้าอาวาสมอบหมายเป็นลายลักษณ์อักษร

ผู้วิจัยผ่านการอบรมหลักสูตร “ครูสมาธิ” รุ่นที่ 29 (พ.ศ. 2555) ของสถาบันพลังจิตตานุภาพ อันเป็นหลักสูตรสอนการทำสมาธิระยะเวลา 6 เดือน โดยสมเด็จพระญาณวชิโรดม (หลวงพ่อยังค์ สิริธโร) รวมทั้งได้เข้าร่วมประชุม “โครงการพัฒนาขีดความสามารถศาสนบุคคลจังหวัดน่าน” เมื่อวันที่ 16 -17 กรกฎาคม 2563 ณ วัดพระธาตุแช่แห้งพระอารามหลวง อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน ประกอบกับผู้วิจัยเคยเดินทางไปศาสนสถานในแทบทุกภูมิภาคของประเทศไทย ได้พบเห็นปัญหาของการบริหารจัดการภายในวัด การขัดแย้งระหว่างชุมชนกับวัด การละเมิดบทบาทหน้าที่ของไวยาวัจกร ปัญหาด้านกิจการพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับไวยาวัจกรและความตั้งใจจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ประกอบกับยังไม่มีงานวิจัยที่เสนอแนวทางการแก้ปัญหา ผู้วิจัยจึงเกิดแรงบันดาลใจในการทำวิจัยเรื่อง “แนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพระพุทธศาสนาอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน” เพื่อทราบข้อมูลพื้นฐานของไวยาวัจกรกลุ่มเป้าหมาย รวมถึงความเห็นของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอันประกอบด้วยเจ้าอาวาสและผู้นำชุมชน เพื่อนำข้อมูลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ และพัฒนาเป็นโมเดลเพื่อเกิดเป็นไวยาวัจกรต้นแบบ อันจะเป็นแนวทางหนึ่งในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวและทำนุบำรุงกิจการพระพุทธศาสนาให้มั่นคงยั่งยืนต่อไป

2. วัตถุประสงค์

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “.แนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพระพุทธศาสนาอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน” ซึ่งมีวัตถุประสงค์ 3 ข้อคือ

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้และบทบาทของไวยาวัจกรในกิจการพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาสภาพและปัญหาในการปฏิบัติหน้าที่ของไวยาวัจกรในอำเภอภูเพียง จังหวัดน่านและ
3. เพื่อนำเสนอแนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพระพุทธศาสนา อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้ใช้วิธีวิจัยแบบงานวิจัยเรื่อง “แนวทางการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพระพุทธศาสนาอำเภอภูเพียงจังหวัดน่าน” นี้ ผู้วิจัยได้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยเป็นการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 18 รูป/คน และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม ระยะเวลาการวิจัยตั้งแต่ พฤษภาคม 2564 – กุมภาพันธ์ 2565 ขอบเขตของการวิจัยในเขตอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน โดยมีขั้นตอนในการวิจัยดังนี้

ขั้นที่ 1 ศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary study) จากข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีพุทธศักราช

๒๕๓๙ และข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เพื่อค้นหาข้อมูลเกี่ยวกับไวยาวัจกร กิจกรรมพุทธศาสนา การพัฒนา การส่งเสริม และประเด็นที่เกี่ยวข้อง

ขั้นที่ 2 สร้างเครื่องมือและขอจริยธรรมการวิจัย

ผู้วิจัยได้ทำการกำหนดประเด็นของแบบสัมภาษณ์ ให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย ออกแบบสัมภาษณ์ โดยจำแนกออกเป็น 5 ตอน เพื่อสะดวกในการเก็บรวบรวมและเรียบเรียงข้อมูล แล้วนำมาทดลองใช้แบบสัมภาษณ์ และปรับให้เหมาะสม จากนั้นทำการตรวจสอบเครื่องมือวิจัย โดยนำร่างเครื่องมือวิจัยให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้องของประเด็นที่จะสัมภาษณ์และความเหมาะสมของเนื้อหา ต่อมาทำการตรวจสอบจริยธรรมการวิจัย โดยนำเครื่องมือวิจัยส่งสถาบันวิจัย พุทธศาสตร์ ซึ่งได้รับใบรับรองจริยธรรมการวิจัยจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ เลขที่ ว.153/2564 ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน 2564 หลังจากนั้นผู้วิจัยจึงทำการปรับปรุงเครื่องมือการวิจัยตามความเห็นเพิ่มเติมของคณะกรรมการฯ แล้วจึงดำเนินการขั้นต่อไป

ขั้นที่ 3 ศึกษาภาคสนาม

เมื่อผู้วิจัยได้การสำรวจบริบทพื้นที่อำเภอกุเพเพียง จังหวัดน่านแล้ว จึงทำการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญทั้ง 3 กลุ่ม รวม 18 รูป/คน ประกอบด้วย

1) ผู้ที่มีอำนาจแต่งตั้งไวยาวัจกรคือเจ้าอาวาสโดยเป็นพระระดับสังฆาธิการ คือเจ้าคณะอำเภอ รองเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล เจ้าอาวาสวัดพัฒนาดีเด่น รวมจำนวน 7 รูป

2) ไวยาวัจกรที่จะเป็นต้นแบบโดยคัดเลือกจากไวยาวัจกรของวัดพระอารามหลวงหรือไวยาวัจกรของวัดราษฎร์ที่ได้รับรางวัล จำนวน 8 คน

3) ผู้นำชุมชน จำนวน 3 คน

โดยผู้วิจัยได้ขอความยินยอมจากผู้ให้สัมภาษณ์ในการบันทึกเสียงและภาพขณะสัมภาษณ์ และรวบรวมข้อมูลภาคสนามทั้งหมด โดยทำการถอดเทปและเก็บข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ภายในวันเดียวกันหนึ่ง ผู้วิจัยได้ใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วม ซึ่งผู้วิจัยได้เข้าไปร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเหตุการณ์ โดยการจดบันทึกเหตุการณ์และทำการถ่ายภาพเหตุการณ์นั้น

ขั้นที่ 4 วิเคราะห์ อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ดังนี้

1) วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์โดยการจัดระบบข้อมูลให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการวิจัยให้เป็นหมวดหมู่

2) วิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) ว่าแต่ละความเห็นมีความสำคัญและสัมพันธ์กันอย่างไร

3) วิเคราะห์แบบพรรณนาตรรกะ (logical descriptive analysis) ซึ่งแต่ละประเด็น ความเห็น และเหตุผลของไวยาวัจกร เจ้าอาวาสและผู้นำชุมชน

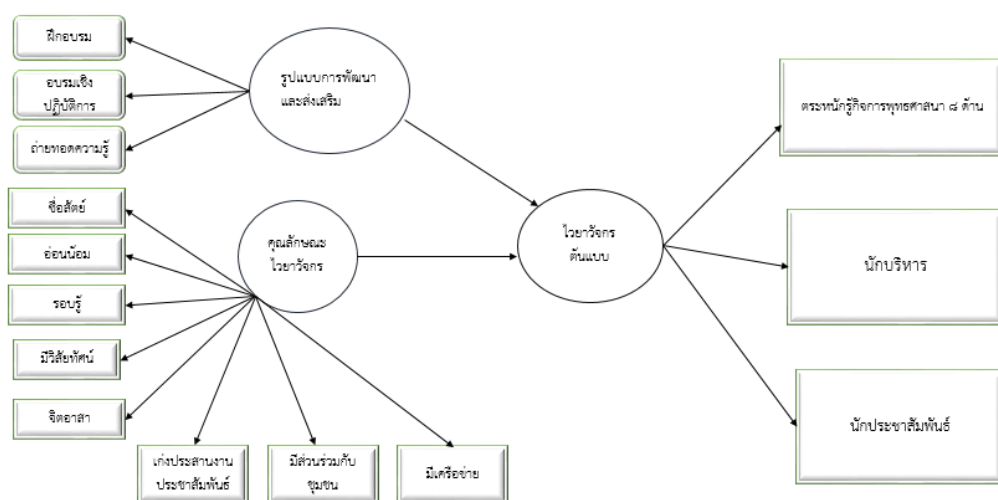
4) การตีความหมาย (interpretation) แต่ละประเด็นความเห็นหมายถึงอะไร เกี่ยวกับปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาและส่งเสริมโยยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อำเภอกุเพียง จังหวัดน่าน

5) เปรียบเทียบข้อมูล (data benchmarking analysis) ผู้วิจัยจะทำการเปรียบเทียบข้อมูลพื้นฐานที่ได้จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากนั้นจึงทำการสรุปผลการวิจัย และเสนอแนวทางการพัฒนาและส่งเสริมโยยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อำเภอกุเพียง จังหวัดน่าน

4. ผลการวิจัย

จากการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่า เจ้าอาวาสส่วนใหญ่มีอายุช่วงตั้งแต่ ๕๑-๖๐ ปีส่วนน้อยอายุระหว่าง ๔๑-๕๐ ปี ส่วนใหญ่จำนวนพรรษาเกิน ๓๐ พรรษา ส่วนใหญ่ไม่มีตำแหน่งทางวิชาการ มีระดับการศึกษาตั้งแต่ปริญญาตรีถึงปริญญาเอก จำนวนโยยาวัจกรขึ้นอยู่กับขนาดของวัดจึงมีจำนวนไม่มากแต่ ๑ - ๒ ท่าน หากเป็นพระอารามหลวงจำนวนโยยาวัจกรจะมากกว่า โดยโยยาวัจกรทั้งหมดเป็นเพศชาย ส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ ส่วนน้อยอายุต่ำกว่า ๖๐ ปี ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการบำนาญ รองลงมาคือค้าขาย/ธุรกิจส่วนตัว นอกนั้นเป็นเกษตรกร การศึกษาระดับปริญญาตรีและต่ำกว่าเท่ากัน ส่วนใหญ่ไม่มีวุฒิทางธรรม รองลงมาเป็นนักธรรมตรีและนักธรรมเอกตามลำดับ เมื่อวิเคราะห์ถึงบทบาทของโยยาวัจกรตามความเห็นของทั้งสามกลุ่มจากการหาคำความถี่ของคำตอบพบว่า อันดับแรกโยยาวัจกรต้องมีความสามารถในการจัดการทรัพย์สิน อันดับถัดมาคือด้านการบริหาร รองลงมาคือเป็นผู้ประสานงาน รวมถึงต้องมีจิตอาสา ซื่อสัตย์และมีวิสัยทัศน์ ควรมีลักษณะเพิ่มเติมคือเป็นนักบริหารและนักประชาสัมพันธ์ เป็นผู้มีส่วนร่วมกับชุมชน มีเครือข่ายความเห็นของโยยาวัจกร พบว่า ควรมีการอบรมโยยาวัจกรในการปฏิบัติหน้าที่ อบรมเพื่อให้ข้อมูลที่ถูกต้องในงาน ศาสนพิธี หรือเข้าร่วมส่งเสริมพุทธศาสนาในแต่ละตำบล และต้องการให้สำนักงานพระพุทธศาสนาหรือมหาวิทยาลัยสงฆ์เป็นผู้เพิ่มองค์ความรู้ให้แก่โยยาวัจกร สำหรับรูปแบบการพัฒนาและส่งเสริมโยยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อำเภอกุเพียง จังหวัดน่าน เมื่อทราบบริบทและความต้องการของผู้ให้ข้อมูลสำคัญทั้งสามกลุ่มแล้ว จึงได้รูปแบบที่เหมาะสมกับพื้นที่คือการฝึกอบรม (training) การอบรมเชิงปฏิบัติการ (learning by doing) และถ่ายทอดความรู้ (coaching) เมื่อทราบความเห็นผนวกกับบริบทของพื้นที่ จึงได้เป็นโมเดลขั้นต้นดังนี้

แผนภาพที่ 1 รูปแบบขั้นตอนของการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนาอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน

ผลการวิจัยนี้ได้ค้นพบประเด็นที่ตอบวัตถุประสงค์ดังนี้ เจ้าอาวาสมีความเห็นควรจัดให้มีการอบรมสัมมนาเพิ่มความรู้แก่ไวยาวัจกรอย่างน้อยปีละ ๒ ครั้ง หรือใช้ตามแบบพุทธศาสนา คือ ปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ โดยใช้หลักอปริหานิยธรรมในการอบรม ความเห็นของผู้นำชุมชน พบว่า ควรสำรวจไวยาวัจกรแต่ละวัดว่ามีความรู้ทางพระพุทธศาสนาในระดับใด แล้วให้มีการฝึกอบรมเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ไวยาวัจกรเพื่อส่งเสริมพระพุทธศาสนา หรือให้นำคำแนะนำจากผู้รู้หรือปราชญ์ชาวบ้าน นำมาใช้ในการปฏิบัติงาน รวมทั้งฝึกสวดมนต์ นั่งสมาธิ ความเห็นของไวยาวัจกรในรูปแบบการพัฒนาและส่งเสริมนั้น มีความเห็นว่าควรมีการอบรมไวยาวัจกรในการปฏิบัติหน้าที่ อบรมเพื่อให้ข้อมูลที่ถูกต้องในงานศาสนพิธี การใช้คำที่ถูกต้องของศาสนพิธีกร หรือเข้าร่วมส่งเสริมพุทธศาสนาในแต่ละตำบล และต้องการให้สำนักงานพระพุทธศาสนาหรือมหาวิทยาลัยสงฆ์เป็นผู้เพิ่มองค์ความรู้ให้แก่ไวยาวัจกร

5. อภิปรายผล

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้ทฤษฎีฐานราก (Grounded Theory) ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกและการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม จากบริบทของพื้นที่เป็นสังคมเกษตรกรรม มีความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีที่สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ มีความคิดเห็นทางการเมืองที่หลากหลาย รวมทั้งมีความคิดเห็นขัดแย้งกับผู้นับถือต่างศาสนา เมื่อผู้วิจัยทราบข้อมูลพื้นฐานของเจ้าอาวาส ไวยาวัจกรและผู้นำชุมชนแล้ว จึงได้แนวทางในการพัฒนาไวยาวัจกรในพื้นที่ให้เหมาะสม เกิดประสิทธิภาพสูงสุด เพื่อที่ไวยาวัจกรจะได้มีบทบาทและหน้าที่ภายใต้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ และแก้ไขเพิ่มเติม

ประเด็นทางด้านกฎหมาย พบว่า ไวยาวัจกรในพื้นที่วิจัยแม้ได้รับแต่งตั้งแล้ว แต่ไม่ทราบบทบาทของตนตามกฎหมายจะทำงานตามที่เจ้าอาวาสมอบหมาย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะจำนวนผู้ที่เจ้าอาวาสเข้ามาทำหน้าที่ไวยาวัจกรมีจำนวนไม่มากและส่วนใหญ่เจ้าอาวาสจะแต่งตั้งจากผู้ที่ท่านเคยใกล้ชิดมาก่อนสอดคล้องกับธนัฐวุฒิ เงินท้วม ที่ระบุปัญหาทางกฎหมายเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาสในการแต่งตั้งไวยาวัจกรไม่ชัดเจนและไม่เหมาะสม การที่กำหนดให้เจ้าอาวาสมีอำนาจแต่งตั้งไวยาวัจกรเพียงผู้เดียวย่อมไม่เหมาะสมและไม่เป็นธรรม ชุมชนควรเข้ามามีส่วนร่วมในการแต่งตั้งไวยาวัจกร¹⁵ อนึ่ง ประเวศน์ มหารัตน์สกุล ได้ให้ความเห็นควรมีการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ประเด็นที่ไม่สอดคล้องกับสภาพสังคม¹⁶ สำหรับการเป็นเจ้าพนักงานตามประมวลกฎหมายอาญานั้น ไวยาวัจกรที่เคยรับราชการตำรวจจะทราบและเห็นด้วยกับความรับผิดชอบดังกล่าวสอดคล้องกับวรุตม์ อรุณชุตี ที่ระบุถึงความรับผิดชอบของไวยาวัจกรซึ่งตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ถือเป็นเจ้าพนักงานตามประมวลกฎหมายอาญา ต้องรับโทษสถานหนักเช่นเดียวกับเจ้าพนักงานซึ่งเป็นการเหมาะสมแล้ว¹⁷

ดังนั้น การแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับไวยาวัจกรจะช่วยในการบริหารงานของเจ้าอาวาสและกิจการคณะสงฆ์ในการทำงานร่วมกับไวยาวัจกร สำหรับการอบรมหรืออบรมเชิงปฏิบัติการสำหรับไวยาวัจกรนั้น ควรมีการปรับให้เหมาะสมกับระดับความรู้ อาจใช้การทดสอบก่อน-หลังการเข้ารับการอบรม เพื่อสร้างความตระหนักในบทบาทหลักของไวยาวัจกรตามกฎหมาย ซึ่งจะช่วยให้ไวยาวัจกรที่เพิ่งได้รับการแต่งตั้งหรือแต่งตั้งแล้ว ได้พัฒนาความรู้และแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างไวยาวัจกรด้วยกัน อันจะสร้างเครือข่ายในพื้นที่ต่อไป

6. องค์ความรู้ใหม่

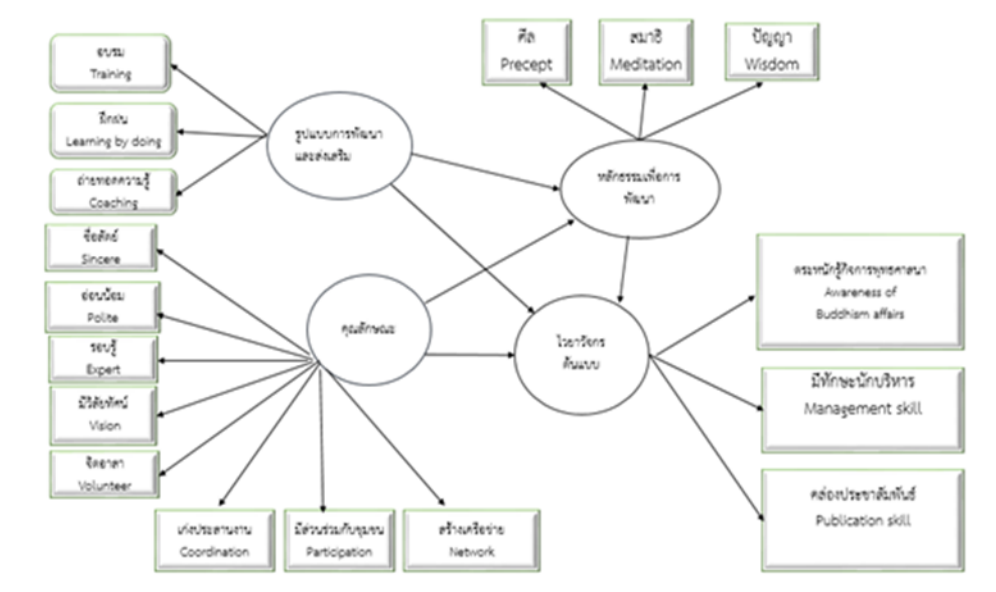
เมื่อผู้วิจัยได้ทราบความต้องการและนำข้อมูลที่ได้รับมาประมวลเป็นรูปแบบที่เหมาะสมสำหรับการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา ในเขตอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน จึงได้คุณลักษณะของไวยาวัจกรที่พึงประสงค์ คือ ซื่อสัตย์ อ่อนน้อมถ่อมตน มีวิสัยทัศน์ มีความรู้รอบด้านมีจิตอาสา เก่งประสานงาน มีส่วนร่วมกับชุมชนและสร้างเครือข่าย สำหรับรูปแบบการพัฒนา

¹⁵ ธนัฐวุฒิ เงินท้วม, “มาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับอำนาจและหน้าที่ของเจ้าอาวาสตามกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์”, วารสารวิจัยมหาวิทยาลัยเวสเทิร์น มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2563): 76-77.

¹⁶ ประเวศน์ มหารัตน์สกุล, “ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย”, วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยวิทยาเชิงพุทธ, ปีที่ 5 ฉบับที่ 7 (กรกฎาคม 2573): 273-283.

¹⁷ วรุตม์ อรุณชุตี, “สถานะของเจ้าอาวาสไวยาวัจกรและกรรมการวัดตามกฎหมายอาญา”, วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์, (คณะนิติศาสตร์ปริทัศน์ พนมยงค์: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2563), หน้า 107.

และส่งเสริมนั้นควรเป็นรูปแบบการอบรม อบรมเชิงปฏิบัติการและถ่ายทอดองค์ความรู้ โดยควรมีการจัดสม่ำเสมอทุกปี ซึ่งหลักธรรมที่นำมาใช้ คือ อปริหานิยธรรม 7 หากได้มีการให้ความรู้และพัฒนาไวยาวัจกรจะทำให้ได้ไวยาวัจกรต้นแบบที่มีความตระหนักรู้ในกิจการพุทธศาสนา 8 ด้าน คือ 1) การปกครองคณะสงฆ์ 2) การศึกษาสงฆ์ 3) การเผยแผ่พระพุทธศาสนา 4) การปฏิบัติธรรม 5) การอุปถัมภ์คุ้มครองพระพุทธศาสนา 6) การศาสนสถาน 7) การศาสนสมบัติ และ 8) การส่งเสริมพระพุทธศาสนา รวมถึงการมีทักษะความเป็นนักบริหารและนักประชาสัมพันธ์ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้นำหลักไตรสิกขามาใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เนื่องจากไตรสิกขาอันประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ เป็นกระบวนการพื้นฐานในการฝึกพฤติกรรมที่ดีของมนุษย์ให้ดียิ่งขึ้น ซึ่งในปฐมสิกขาสูตรได้ระบุ ภิกษุผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง¹⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ท่านได้กล่าวถึงการพัฒนาตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เริ่มที่หลักการของการศึกษาเพราะการภาวนาหรือการพัฒนานั้นแท้จริงคือสิ่งเดียวกัน เรียกว่า ไตรสิกขา¹⁹ ดังนั้นในการขับเคลื่อนงานของกิจการพุทธศาสนาของไวยาวัจกรในอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน ควรจะมีรูปแบบดังแผนภาพ

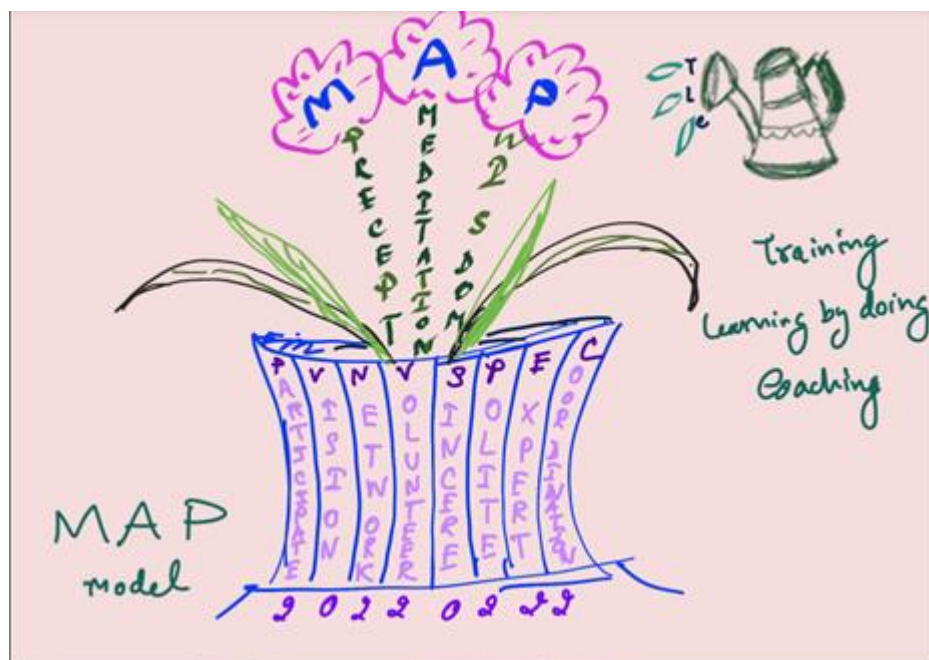

แผนภาพที่ 2 รูปแบบที่เหมาะสมในการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อ.ภูเพียง จ.น่าน

¹⁸ ดูรายละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) 20/87/312-314.

¹⁹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, 2537), หน้า 67.

ผู้วิจัยได้ปรับปรุงรูปแบบของการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อำเภอกุญแจ จังหวัดน่านออกมาเป็นโมเดล ซึ่งคุณลักษณะพื้นฐานของไวยาวัจกรเปรียบได้กับรากของต้นไม้ (ดอก) ไม้อันประกอบด้วยเชื้อสัตย์ (sincere) อ่อนน้อม (polite) รอบรู้ (expert) เก่งประสานงาน (cooperation) มีวิสัยทัศน์ (vision) สร้างเครือข่าย (network) จิตอาสา (volunteer) และมีส่วนร่วมกับชุมชน (participation) โดยความซื่อสัตย์สำคัญที่สุด ประดุจรากแก้วที่ไวยาวัจกรต้องใช้การจัดทำบัญชีดูแลทรัพย์สินและผลประโยชน์ของวัด สำหรับกำหนดดอกเปรียบกับสิ่งที่ เป็นแก่นหรือหลักธรรม ซึ่งจะทำให้ดอกไม้เด่นชัดโดยใช้หลักไตรสิกขาประกอบด้วย ศีล (precept) สมาธิ (meditation) และปัญญา (wisdom) ทั้งนี้ดอกไม้จะสวยงามได้ควรมีรดน้ำให้สม่ำเสมอเปรียบได้กับจะทำการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรโดยการอบรม (training) ฝึกฝน (learning by doing) และถ่ายทอดความรู้ (coaching) จึงจะได้ดอกไม้หรือไวยาวัจกรต้นแบบที่มีคุณลักษณะเป็นนักบริหาร (Management skill) ตระหนักรู้กิจการพุทธศาสนา (Awareness of Buddhism Affair) และคล่องประชาสัมพันธ์ (Publication skill) จึงเกิดเป็น MAP Model หากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่นำ MAP Model มาประยุกต์ใช้คาดว่าจะช่วยสืบสานงานของกิจการพุทธศาสนาและพระพุทธรูปให้ยั่งยืนในพื้นที่อำเภอกุญแจ จังหวัดน่านต่อไป

ภาพวาดที่ 1 MAP Model

7. สรุปและข้อเสนอแนะ

รูปแบบของการพัฒนาและส่งเสริมไวยาวัจกรในกิจการพุทธศาสนา อำเภอกุญแจ จังหวัดน่านออกมาเป็นโมเดล โดยนำคำแรกของอักษรภาษาอังกฤษของไวยาวัจกรต้นแบบ คือ การตระหนักรู้กิจการพุทธศาสนา (Awareness of Buddhism Affair) 8 ด้าน คือ 1) การปกครองคณะสงฆ์ 2) การศึกษาสงฆ์ 3) การเผยแผ่พระพุทธศาสนา 4) การปฏิบัติธรรม 5) การอุปถัมภ์คุ้มครอง

พระพุทธศาสนา 6) การศาสนสถาน 7) การศาสนสมบัติ และ 8) การส่งเสริมพระพุทธศาสนา รวมถึงมีทักษะนักบริหาร (Management skill) และคล่องประชาสัมพันธ์ (Publication skill) โดยใช้หลักไตรสิกขามาใช้ในการพัฒนา อันจะสืบสานงานของกิจการพุทธศาสนาและพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนในพื้นที่อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน หากวัดในพื้นที่อื่นจะนำไปใช้ ควรปรับให้เหมาะกับแต่ละวัดซึ่งมีบริบทไม่เหมือนกัน ทั้งนี้รัฐบาลควรสนับสนุนให้มีการร่างกฎหมายพระราชบัญญัติไวยาวัจกร พ.ศ.... เพื่อแก้ปัญหาในภาพรวมและยั่งยืน เนื่องจากเมื่อลงพื้นที่การวิจัยพบว่ามีปัญหาที่ไม่สามารถแก้ได้ในระดับปฏิบัติ หากมีการเสนอร่างกฎหมายเพื่อให้ไวยาวัจกรได้รับการรับรองตามกฎหมายให้เป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือพนักงานประเภทอื่นที่ได้รับผลตอบแทนในการปฏิบัติงาน มหาเถรสมาคม สำนักงานพระพุทธศาสนาและกรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรมควรร่วมกันเสนอร่างกฎหมายพระราชบัญญัติไวยาวัจกร พ.ศ... เนื่องจากเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบในกิจการพุทธศาสนา จึงควรมีส่วนร่วมในการสนับสนุนให้เกิดร่างพระราชบัญญัติดังกล่าว สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดน่าน สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดน่านและคณะสงฆ์อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน ควรนำผลการวิจัยไปพัฒนารูปแบบการอบรมไวยาวัจกรประจำปีให้มีรูปแบบที่เหมาะสม อาทิ การอบรมเชิงปฏิบัติการ เพิ่มประเด็นการจัดทำแผนพัฒนาวัดระยะ 5 ปี มีการติดตามประเมินผลและการถ่ายทอดองค์ความรู้ของไวยาวัจกรในด้านศิลปวัฒนธรรม ประเพณีประจำท้องถิ่น และควรสร้างเครือข่ายระหว่างไวยาวัจกรในระดับอำเภอ เพื่อให้ข้อมูลข่าวสารที่เหมาะสมกับบทบาทหน้าที่ด้วยวัดในเขตอำเภอภูเพียงมีแต่วัดมหานิกาย มีวัดพระอารามหลวงหนึ่งวัด นอกจากนั้นเป็นวัดราษฎร์ ความเห็นของผู้ให้ข้อมูลจึงมีข้อจำกัด หากจะทำวิจัยครั้งต่อไปควรเลือกในพื้นที่ที่มีความหลากหลายของขนาดวัด ควรมีวัดธรรมยุต และมีพระอารามหลวงมากกว่าหนึ่งวัด

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. **ปรัชญา วิสัยทัศน์ พันธกิจ ยุทธศาสตร์**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.dra.go.th/page/organization-vision> [14 ตุลาคม 2564].
- ณัฐวุฒิ เงินท้วม. “มาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับอำนาจและหน้าที่ของเจ้าอาวาสตามกฎหมายว่าด้วยคณะสงฆ์”. **วารสารวิจัยมหาวิทยาลัยเวสเทิร์น มนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์**. ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2563): 76-77.
- ประเวศน์ มหารัตน์สกุล. “ปัจจัยการบริหารที่เกื้อหนุนการคงอยู่ของพุทธศาสนาในประเทศไทย”. **วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยวิทยาเชิงพุทธ**. ปีที่ 5 ฉบับที่ 7 (กรกฎาคม 2573): 273-283.

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, 2537.
- พระสุธีรัตนบัณฑิต. **คู่มือและแนวปฏิบัติโครงการวัดประชารัฐสร้างสุข**. นนทบุรี: นิติธรรมการพิมพ์, 2563.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2537.
- มหาเถรสมาคม. **อำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคม**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://mahathera.onab.go.th/index.php?url=content1&id=1> [14 ตุลาคม 2564].
- ราชกิจจานุเบกษา. **รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://cdc.parliament.go.th/draftconstitution2 / ewt_dl_link.php?nid=1 0 3 8 & filename=index [14 ตุลาคม 2564].
- วรุตม์ อรุณชุตี. “สถานะของเจ้าอาวาสไวยาวัจกรและกรรมการวัดตามกฎหมายอาญา”. **วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์**. คณะนิติศาสตร์ปริทัศน์มยงค์: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, 2563.
- วัดตระพังทอง. **ระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการตั้งหน่วยอบรมประจำตำบล พ.ศ. 2518**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.traphangthong.org/index.php?lay=show&ac=article&id=539122403> [14 ตุลาคม 2564].
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **คู่มือพระสังฆาธิการ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **ประวัติสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://onab.go.th/th/content/page/index/id/1> [14 ตุลาคม 2564].
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **ระบบทะเบียนวัด**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://binfo.onab.go.th/Temple/Dashboard.aspx> [13 ตุลาคม 2564].
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม. **สถิติผู้นับถือศาสนา**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.nso.go.th/sites/2014/Pages/News/2561/N21-09-61-1.aspx> [14 ตุลาคม 2564].

